

Ο Αρχαίος Πειραιάς: ένα πρότυπο δημοκρατικής οργάνωσης (1)*

Καθοριστικής σημασίας για τη σπουδή της ιστορίας ενός τόπου αποδεικνύεται η ερμηνεία του ονόματός του. Ισχύει και σε αυτήν την περίπτωση η ρήση: “*ἀρχὴ σοφίας ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις*”. Οι αρχαίες μαρτυρίες ετυμολογούν το τοπωνύμιο *Πειραιεύς* από το επίρρημα *πέραν* (:από την αντικρινή πλευρά, απέναντι κάποιου), διότι, σύμφωνα με μια εκδοχή, αρχικά ήταν νήσος απέναντι από την ακτή (2). Ο Στράβων αναφέρει μάλιστα “*τὸν Πειραιᾶ νησιάζοντα πρότερον καὶ πέραν τῆς ἀκτῆς κείμενον οὕτω φασὶν ὀνομασθῆναι*” (1, 58). Κατά άλλη εκδοχή το όνομα *Πε(ι)ραιεύς* < *περαιῶ* (:φέρνω στο απέναντι μέρος, περνῶ κάποιον απέναντι), σημαίνει τον πορθμέα, αυτόν που συντελεί στο πέρασμα από την μια πλευρά στην άλλη (3). Η άποψη πως ο Πειραιάς ήταν νήσος, κατά το απώτατο παρελθόν, υποστηρίχθηκε και από σύγχρονους μελετητές (Goiran J.-Ph., Pavlopoulos K., Fouache E., Triantaphyllou M., Etienne R. 2011). Είναι όμως προφανές ότι η ονομασία *Πειραιεύς* χρησιμοποιήθηκε σε νεότερες εποχές, όταν δεν υπήρχε η ανάμνηση της νησιωτικής μορφής του. Εάν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας ότι οι αρχαιότερες εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν περί τον λόφο της Μουνιχίας -πρόκειται για όστρακα της νεολιθικής εποχής- (Παπαχατζής Ν. 1974, 96), τότε εύκολα κατανοούμε τη χρήση του τοπωνυμίου κατά τους ιστορικούς χρόνους, εφόσον οι ακτές της Πειραιϊκής βρίσκονταν απέναντι της Μουνιχίας και ενδεχομένως η πρόσβαση προς αυτές επιτυγχανόταν ευκολότερα δια της θαλασσίας οδού. Ωστόσο, τα τεκμήρια της ιστορίας του τόπου είναι ελάχιστα, τουλάχιστον μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ. Ο Πειραιάς συγκρότησε έναν από τους δήμους, που προέκυψε από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και ανήκε στην Ιπποθωντίδα φυλή, όπως αποδεικνύουν επιγραφές-όροι, που βρέθηκαν πλησίον του λιμανιού και προσδιόριζαν τα όρια του δήμου (Osborne R. 2000, 426-27).

* Οι αριθμοί μέσα σε παρένθεση παραπέμπουν σε διαφάνειες, επισυναπτόμενες σε άλλο αρχείο, που διευκολύνουν στην κατανόηση του κειμένου.

Η τοποθεσία, που έμελλε να εξελιχθεί σε επίνειο της Αθήνας, είναι μια βραχώδης χερσόνησος, μια προεξοχή της αττικής γης στα νοτιοδυτικά της Αθήνας και σε μικρή απόσταση απ' αυτήν (4). Διεισδύει δυόμιση περίπου χιλιόμετρα στον Σαρωνικό κόλπο και έχει πολύ χαμηλό υψόμετρο από τη βόρεια πλευρά της ξηράς, γεγονός που δημιουργεί την εντύπωση της νήσου (5). Ανατολικά και δυτικά του ισθμού, δηλαδή του στενότερου τμήματος της χερσονήσου, η θάλασσα εισχωρεί βαθιά στη στεριά δημιουργώντας τρεις φυσικούς λιμένες, ιδιαίτερα προστατευμένους από την κακοκαιρία, τον *Κάνθαρο*, στα δυτικά, τα λιμάνια της *Μουνιχίας* και της *Ζέας*, στα ανατολικά. Ανατολικότερα της πειραιϊκής χερσονήσου στην περιοχή του Φαλήρου (6), ο σχηματισμός αβαθούς όρμου κατάλληλου για την προσόρμιση και των ελλιμενισμό των πλοίων, εξηγεί τη χρησιμοποίηση αρχικά του *Φαληρικού* όρμου ως επινείου της Αθήνας (Παπαχατζής Ν. 1974, 96-97, 130). Ωστόσο, οι λιμένες του Πειραιά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με ασφάλεια μόνο, όταν οι Αθηναίοι ενέταξαν στο κράτος τους τη Σαλαμίνα, από την εποχή του Σόλωνα και εξής (Hornblower S. 2005, 229).

Πρώτος ο Θεμιστοκλής διείδε τη στρατηγική θέση των τριών λιμένων του Πειραιά και τις προοπτικές της αξιοποίησής τους. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι το σχέδιο του Θεμιστοκλή πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, με πολλές όμως δυσκολίες (Θουκ. Ι, 93, 2), προερχόμενες πιθανότατα από τους αριστοκρατικούς (7). Η στροφή προς τη θάλασσα έπληττε τους ευγενείς, των οποίων τα συμφέροντα συνδέονταν με την ανάπτυξη της γεωργίας. Όταν ο Θεμιστοκλής έγινε επώνυμος άρχων, το 493/2 π.Χ., ξεκίνησε την οχύρωση των λιμανιών του Πειραιά, δίνοντάς του τον χαρακτήρα της ναυτικής βάσης. Σύμφωνα με μια παράδοση, όταν αποφασίστηκε η τείχιση κατέβηκαν στον Πειραιά οι Εννέα Άρχοντες, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Θεμιστοκλής, για να τοποθετήσουν επίσημα μία ερμαϊκή στήλη, κοντά σε πυλίδα του τείχους, η οποία βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την κύρια πύλη, απ' όπου ξεκινούσε η αμαξιτή οδός προς την Αθήνα (Παπαχατζής Ν. 1974, 103). Μετά από μία δεκαετία, δηλαδή το 483/2 π.Χ., κατόρθωσε να πείσει τους Αθηναίους να κατασκευάσουν στόλο, από διακόσια πλοία. Η ναυπήγηση στόλου συνέβαλε στη δημιουργία θέσεων εργασίας και οικονομικών δραστηριοτήτων στην περιοχή του

Πειραιά. Σύμφωνα με μαρτυρία του Διοδώρου (Διόδ. ΙΑ', 43), ο Θεμιστοκλής στοχεύοντας στην προσέλκυση μετοίκων και ξένων συνέστησε την παραχώρηση φορολογικής ατέλειας για όσους θα εγκαθίστανται στον δήμο του Πειραιά (8). Αν και τελικά δεν παραχωρήθηκε η φορολογική ατέλεια, ο Πειραιάς απέκτησε πολλούς νέους κατοίκους. Αδιερεύνητο είναι μέχρι ποιο σημείο και με ποιον τρόπο οργανώθηκε το οικιστικό κέντρο του Πειραιά στα χρόνια του Θεμιστοκλή και ποιο ήταν το μέγεθος της καταστροφής που υπέστη από την περσική επιδρομή, στην πρώτη αυτή φάση.

Από τον Θουκυδίδη γνωρίζουμε ότι η οχύρωση άρχισε εκ νέου, αμέσως μετά το πέρας των περσικών πολέμων, το 478/7 π.Χ. Ο Θεμιστοκλής πλέον με το αυξημένο κύρος που διέθετε ξεκίνησε την άμεση εφαρμογή του σχεδίου του, της οχύρωσης της Πειραιϊκής χερσονήσου συγχρόνως με την οχύρωση της Αθήνας. Στη δεύτερη αυτή φάση επιτεύχθηκε η συστηματική οχύρωση του Πειραιά (9). Το περίγραμμα του θεμιστόκλειου τείχους, εξήντα σταδίων, δηλαδή περίπου ένδεκα χιλιομέτρων (Θουκ. ΙΙ, 13), γνωρίζουμε σήμερα από την αρχαιολογική σκαπάνη. Το τείχος περιέβαλλε τα τρία λιμάνια. Το βόρειο τμήμα του σήμερα είναι εμφανές στην περιοχή της σημαντικότερης πύλης, απ' όπου ξεκινούσε η *άμαξιτη όδος* προς την Αθήνα (10). Το βόρειο σκέλος ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένο για να αποθαρρύνει κάθε εχθρικό σχέδιο και για να έχουν τη δυνατότητα της φύλαξης του λίγοι άνδρες, οι λιγότερο μάλιστα χρήσιμοι, ώστε οι άλλοι να χρησιμοποιηθούν στην επάνδρωση του στόλου (Θουκ. Ι, 93). Η αρχαιότερη πύλη, η γνωστή ως *Άστικός Πυλών* (11,12), ήταν ενισχυμένη με δύο κυκλικούς πύργους (Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2000, 49).

Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν αναφέρονται στη δημιουργία οικιστικού κέντρου από τον Θεμιστοκλή, ωστόσο, στην κατασκευή εμπορικού λιμανιού συνηγορεί η άποψη ότι η οικονομική δραστηριότητα προσείλκυσε μόνιμους κατοίκους. Η ανάδειξη της Αθήνας σε ναυτική δύναμη και η σημασία του Πειραιά, μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, εμμέσως πλην σαφώς, προβάλλεται στην τραγωδία *Πέρσαι* του Αισχύλου (Hall Ed. 2015, 173). Ο ποιητής είχε κάθε λόγο να ενισχύσει την εγκατάσταση νέων κατοίκων στον Πειραιά, διότι, εκτός των άλλων, ο δήμος καταγωγής του, η Ελευσίνα, ανήκε στην Ιπποθωντίδα φυλή, δηλαδή στην ίδια φυλή,

στην οποία εντάσσονταν και όσοι πολίτες εγκαθίστανται στον δήμο του Πειραιά.

Νέες προοπτικές δημιούργησε η απόφαση της κατασκευής των *Μακρών τειχών* (13), το 459 π.Χ., που ένωσαν την Αθήνα με τα λιμάνια του Πειραιά (Θουκ. Ι, 107). Ο Αθηναίος στρατηγός Κίμων συνέβαλε στην οικοδόμηση του βόρειου και του φαληρικού σκέλους, ενώ μετά από μία δεκαετία περίπου, χωρίς η χρονολογία να προσδιορίζεται επακριβώς, ο Περικλής συνετέλεσε στην ανέγερση, παράλληλα προς το βόρειο σκέλος, του “*διά μέσου*” ή νότιου τείχους, το οποίο είναι εμφανές σήμερα σε αρκετά σημεία, όπως στο Νέο Φάληρο και στο Μοσχάτο (Παπαχατζής Ν. 1974, 140-41· Kagan D. 2004, 161· Azoulay V. 2015, 72, 109-10, 346). Όταν περατώθηκε η τείχιση, η Αθήνα αποτελούσε μια οχυρωμένη νησίδα, η οποία ακόμη και σε περίπτωση χερσαίου αποκλεισμού, υπολόγιζε στον ανεφοδιασμό της μέσω θαλάσσης. Η οικοδόμηση του “*διά μέσου*” σκέλους δημιούργησε την ανάγκη κατασκευής δεύτερης πύλης στον Πειραιά, από την οποία ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε πλέον, δια μέσου των τειχών, στην Αθήνα (14). Τα ερείπια της, ορατά σήμερα, φανερώνουν μια εντυπωσιακή αρχιτεκτονική κατασκευή, που έχει ομοιότητες με το αθηναϊκό Δίπυλο του Κεραμεικού (15). Διέθετε ευρεία κεντρική αυλή (18 X 16,5μ.) στην είσοδο της οποίας διακρίνονται μέχρι σήμερα τα ίχνη του μηχανισμού της θύρας και οι αύλακες των διερχόμενων αμαξών (16).

Εάν ο Πειραιάς οφείλει τη δημιουργία του στον Θεμιστοκλή, τη μεγάλη ανάπτυξή του τη χρωστάει στον Περικλή. Η ευημερία της Αθήνας του Περικλή οφείλεται εν πολλοίς στον Πειραιά, που γίνεται κόμβος διαμετακομιστικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο (Azoulay V. 2015, 118-19). Ο προσανατολισμός της πολιτικής του Περικλή αποσκοπούσε, εκτός των άλλων, στην ενίσχυση του πολεμικού στόλου, προς όφελος των θητών, οι οποίοι ως ερέτες (κωπηλάτες) επάνδρωναν τις τριήρεις (17), εισπράττοντας μισθό για τις υπηρεσίες τους (Azoulay V. 2015, 18). Στο επίνειο της Αθήνας εγκαταστάθηκαν κυρίως φτωχοί Αθηναίοι πολίτες, που εμφορούνταν από δημοκρατικά φρονήματα (Hornblower S. 2005, 241). Ο Πειραιάς βρέθηκε στο κέντρο του οικονομικού ενδιαφέροντος και πλούσιοι μέτοικοι μετέφεραν τις επιχειρήσεις τους στο επίνειο της Αθήνας. Αδιάψευστοι μάρτυρες της εγκατάστασης μετοίκων αποτελούν σήμερα οι επιτύμβιες στήλες με χαραγμένα τα ονόματα και την

καταγωγή τους (18) (για το θέμα των μετοίκων βλ. Σακελλαρίου Μ. Β. 2000², 137-41). Τούτο αποδεικνύει και η εγκατάσταση στον Πειραιά του Κέφαλου από τις Συρακούσες, γνωστού μεγαλοβιοτέχνη όπλων της εποχής, πατέρα του ρήτορα Λυσία και προσωπικού φίλου του Περικλή. Στους νέους κατοίκους του Πειραιά δεν περιλαμβάνονταν μόνο Έλληνες. Τα ονόματα ξένων, που βρέθηκαν χαραγμένα σε επιτύμβιες στήλες, επιβεβαιώνουν την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού “βαρβάρων” (19). Από τις γραπτές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι υπήρχαν παροικίες Φοινίκων, Θρακών και Αιγυπτίων, οι οποίοι ασκούσαν ανενόχλητοι τις ιδιαίτερες λατρείες του τόπου τους. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η εισαγωγή της λατρείας της θρακικής θεάς Βενδίδος και η ταύτισή της με τη λατρεία της Αρτέμιδος (Παπαχατζής Ν. 1974, 102). Ο Σωκράτης, όπως αναφέρεται στην *Πολιτεία* του Πλάτωνος (Πλ. *Πολιτεία* 327a), δηλώνει ότι κατέβηκε στον Πειραιά μαζί με άλλους για να προσευχηθεί στη θεά και για να παρακολουθήσει τις τελετές του εορτασμού της (20).

Ο Πειραιάς είναι η πρώτη πόλη στον ελλαδικό χώρο, που οργανώθηκε βάσει πολεοδομικού σχεδιασμού. Ο σχεδιασμός του Πειραιά είναι συνδεδεμένος με το όνομα του γεωμέτρη και φιλοσόφου Ιππόδαμου από τη Μίλητο (21) (Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Β 1267b). Η χρονολογία όμως της παρουσίας του στην Αθήνα αποτελεί ένα ανοικτό στον επιστημονικό διάλογο ζήτημα. Κάποιοι υποστήριξαν ότι ο σχεδιασμός έγινε μετά τη νίκη του Κίμωνα στον Ευρυμέδοντα, δηλαδή μετά το 467 π.Χ., άλλοι ότι ο Ιππόδαμος βρισκόταν στον Πειραιά όταν συνεργάστηκε με τον Περικλή για την ίδρυση της αθηναϊκής αποικίας των Θουρίων, στη Νότιο Ιταλία, δηλαδή περί το 444 π.Χ. Από μαρτυρία μεταγενέστερη πληροφορούμαστε ότι οι Αθηναίοι σε ένδειξη εκτίμησης απένειμαν στον Ιππόδαμο την ιδιότητα του πολίτη, ενώ, σύμφωνα με άλλη συγκεκριμένη πληροφορία οι κάτοικοι του Πειραιά του δώρισαν την οικία που ο ίδιος, κατά την έναρξη των οικοδομικών εργασιών, έκτισε ως πρότυπο πλησίον της αγοράς (Λαμπρινουδάκης Β. Κ. 1986, 25-26). Η ανασκαφική έρευνα επεσήμανε ανάμεσα στα κατάλοιπα της Σκευοθήκης -για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια- τα ερείπια οικίας, η οποία ενδεχομένως να ήταν αυτή του Ιππόδαμου (Hoerfner W. 2005, 233). Ωστόσο, δεν έχει τόσο σημασία, εάν ο Ιππόδαμος ήταν παρών ή όχι στην πολεοδομική οργάνωση του Πειραιά, όσο ότι ο Πειραιάς οργανώθηκε με κρατική

μέριμνα. Το πιθανότερο είναι ότι ο σχεδιασμός ξεκίνησε μετά το τέλος των περσικών πολέμων παράλληλα με τη θεμιστόκλεια οχύρωση, οπότε οριοθετήθηκαν οι χώροι του εμπορίου, της αγοράς, των ιερών και της κατοίκησης. Τούτο επιβεβαιώνουν *όροι*, δηλαδή οι μικρές στήλες που βρέθηκαν στις αντίστοιχες περιοχές (22) (Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, 35). Πάνω σε αυτόν τον αρχικό σχεδιασμό της πόλης πιθανότατα οργανώθηκε το ιπποδάμειο σύστημα, δηλαδή η διαίρεση του χώρου σε οικοδομικά τετράγωνα, από τεμνόμενους κάθετα δρόμους (23). Αποδείχθηκε ότι ο Πειραιάς είχε δύο πολύ πλατιές οδούς που διέσχιζαν κατά μήκος όλη την πόλη, όπως και δύο πλατιές οδούς κατά πλάτος, που συνέδεαν τον μεγάλο λιμένα του Κανθάρου με τον μικρότερο της Ζέας. Διέθετε το πιο πυκνό οδικό δίκτυο, όπως ταιριάζει σε μια εμπορική πόλη, και δύο μεγάλες ευρυχωρίες, που όριζαν το κέντρο της πόλης, γνωστές και οι δύο από επιγραφικές μαρτυρίες. Η μία εξ αυτών ήταν η *ιπποδάμειος αγορά* (Hoerfner W. 2005, 225-29). Όλη η πόλη υπολογίζεται πως είχε περίπου τρεισήμισι χιλιάδες κατοικίες, οι οποίες ήταν ίδιες και κατασκευασμένες σε παράταξη (24). Ένα οικοδομικό τετράγωνο το συγκροτούσαν οκτώ πανομοιότυπες οικίες, 250 τ.μ. η καθεμία (Hoerfner W. 2004, 207-8· Hoerfner W. 2005, 230-32). Τα σημαντικότερα δημόσια κτίρια ήταν οι νεώσοικοι (25). Πρόκειται για επιμήκεις κατασκευές, εν είδει υπόστεγων, όπου γινόταν η ανέλκυση και η συντήρηση των πλοίων. Νεώσοικοι εντοπίστηκαν και στα τρία λιμάνια (Παπαχατζής 1974, 106-7· Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, 30). Ωστόσο, σημαντικοί χώροι έχουν οριστικά απολεσθεί, όπως το Διονυσιακό θέατρο, τα ιερά του Διός Σωτήρος, του Ασκληπιού, και των ξένων θεοτήτων, της Κυβέλης και της Βενδίδος. Είναι αξιοσημείωτο ότι η εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθηναϊκή πολιτεία έγινε μέσω του Πειραιά. Από επιγραφική μαρτυρία πιστοποιείται ότι αρχικά μεταφέρθηκαν από την Επίδαυρο, με πλοίο τα αντικείμενα της λατρείας του θεού, στις ανατολικές ακτές της Ζέας και εκεί ιδρύθηκε το πρώτο στην αθηναϊκή επικράτεια ιερό του Ασκληπιού (Παπαχατζής 1974, 303-05· Camp J. 2009, 164-65· Μαστραπάς Α. 2011, 607-09).

Την εποχή τού Περικλή πλήθος αγαθών από τις συμμαχικές πόλεις διοχετεύονταν στα λιμάνια του Πειραιά. Αδιάψευστος μάρτυρας των αγαθών που συγκεντρώνονταν

εκεί είναι ο ίδιος ο Περικλής, ο οποίος στον Επιτάφιο λόγο του αναφέρει: “*Ἐπισέρχεται δὲ διὰ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ζυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων*” (Θουκ. II, 38, 2) [“Ἐπειδὴ λοιπόν είναι μεγάλη η δύναμη της πολιτείας μας, εισάγεται σ' αυτήν το κάθε τι απ' όλον τον κόσμο, και γι' αυτό συμβαίνει να απολαμβάνουμε με την ίδια ευκολία τόσο δικά μας αγαθά όσο και των άλλων ανθρώπων”] (26). Από τον κωμικό ποιητή Ἑρμιππο, του 5ου αι. π.Χ., πληροφορούμαστε για τα καταναλωτικά αγαθά που εισάγονταν στην Αθήνα, μέσω του Πειραιά: “Από την Κυρήνη φθάνει το σίλφιο και δέρματα, από τον Ελλήσποντο σκουμπρί και κάθε είδους παστό ψάρι, από τη Θεσσαλία πλιγούρι και παιδιά βοδιού, από τις Συρακούσες χοιρινά και τυρί, από την Αίγυπτο ιστία και πάπυρος, από τη Συρία λιβάνι, από την Κρήτη κυπαρίσσι, ελεφαντόδοντο από τη Λιβύη, σταφίδες και σύκα από τη Ρόδο, από την Εύβοια αγλάδια και μήλα, σκλάβοι από τη Φρυγία, μισθοφόροι από την Αρκαδία, δούλοι από τις Παγασές, βελανίδια και αμύγδαλα από την Παφλαγονία, από τη Φοινίκη χουρμάδες και σιμιγδάλι, τάπητες και πολύχρωμα μαξιλάρια από την Καρχηδόνα” (Αθήναιος I.27e-f). Την οικονομική ανάπτυξη του Πειραιά αποδεικνύει η λειτουργία σε ειδικό χώρο, απέναντι από το σημείο που αγκυροβολούσαν τα εμπορικά πλοία, έκθεσης των εισαγόμενων προϊόντων για την ελεύθερη διαπραγμάτευσή τους, το λεγόμενο *Δείγμα*. Με άλλα λόγια ο Πειραιάς διέθετε με τα σημερινά δεδομένα Χρηματιστήριο Εμπορευμάτων (27, 28) (Πανάγος Χ. Θ. 1995², 96· βλ. επίσης Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, 31 κ.εξ.).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πειραιάς αποτέλεσε ποικιλοτρόπως πηγή πλούτου για την Αθήνα. Εάν λάβουμε υπόψη μας ότι οι εγκαταστημένοι εκεί μέτοικοι όφειλαν να πληρώνουν έναν φόρο, το *μετοίκιον* και ότι ακόμη οι εισαγωγές και οι εξαγωγές από το εμπορικό λιμάνι φορολογούνταν με το ένα πεντηκοστό της αξίας των εμπορευμάτων, τότε θα πρέπει να φανταστούμε την οικονομική βαρύτητα του Πειραιά (Azoulay V. 2015, 133). Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ακόμη, ότι μεγάλος αριθμός συμμάχων καθημερινά έφτανε στον Πειραιά και ενδεχομένως διανυκτέρευε εκεί, ξοδεύοντας χρήματα για τη διαμονή του (29) (Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 42· βλ. επίσης Kagan D. 2004, 190). Θα πρέπει να φανταστούμε επομένως ότι τον εμπορικό

λιμένα πλαισίωσαν καταστήματα, ξενώνες, χώροι διασκέδασης αλλά και πορνεία, προς ανακούφιση των διερχομένων (Azoulay V. 2015, 182).

Ο Πειραιάς ήταν συνδεδεμένος με σημαντικά γεγονότα της αθηναϊκής ιστορίας. Ο Θουκυδίδης αφηγείται με ιδιαίτερη ζωντάνια την αναχώρηση του στόλου για τη Σικελική εκστρατεία (415 π.Χ.): “Οι Αθηναίοι όμως και όσοι από τους συμμάχους τους βρίσκονταν στην Αθήνα, κατέβηκαν στον Πειραιά από τα ξημερώματα, την καθορισμένη για την αναχώρηση μέρα και γέμιζαν τα καράβια για να ανοιχτούν στο πέλαγος. Μαζί τους κατέβηκε, μπορεί να πει κάποιος, και όλος ο άλλος κόσμος, που βρισκόταν στην πόλη, δηλαδή και πολίτες και ξένοι, οι ντόπιοι για να κατευοδώσουν ο καθένας τους δικούς του, άλλοι φίλους, άλλοι συγγενείς και άλλοι τα παιδιά τους. Γιατί πήγαιναν συγχρόνως με την ελπίδα ότι θα κατακτούσαν τη Σικελία και με θρήνους από τον φόβο πως μπορεί να μην ξανάβλεπαν τους δικούς τους, διότι έφερναν στο μυαλό τους σε πόσο, μακρινό από την πατρίδα, ταξίδι στέλνονταν” (Θουκ. VI, 30). Το έτος 411 π.Χ., μετά τη σικελική καταστροφή, η ολιγαρχική βουλή των τετρακοσίων, θέλοντας να αποτρέψει την αιφνίδια έφοδο του στόλου με τα δημοκρατικά πληρώματα αλλά και για να διευκολύνει την είσοδο των Σπαρτιατών, οχύρωσε με μικρή φρουρά τη δυτική πλευρά του λιμανιού (Θουκ. VIII, 90, 2· βλ. επίσης Hornblower S. 2005, 320, 322). Το τείχος αυτό εκτεινόταν σε όλο το μήκος της Ηετιωνείας χερσονήσου και κατέληγε σε κυκλικούς πύργους, των οποίων τα ερείπια είναι ορατά μέχρι σήμερα (30) (Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2000, 52). Ο Πελοποννησιακός πόλεμος στοίχισε τη ζωή πολλών πολιτών και από την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, όπως αποδεικνύει η επιτύμβια στήλη των δύο οπλιτών, του Χαιρεδήμου και Λυκέα, από τη Σαλαμίνα, που κοσμεί σήμερα το Μουσείο του Πειραιά (31) (Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, 301, 336, εικ. 446). Με τον Πειραιά είναι συνδεδεμένη και μια από τις πιο μαύρες στιγμές της Αθήνας. Σύμφωνα με την αφήγηση του Ξενοφώντα: “Την είδηση της συμφοράς νύχτα την έφερε η *Πάραλος* στην Αθήνα, και ο θρήνος διαδόθηκε από τον Πειραιά μέσω των Μακρών Τειχών στην πόλη, καθώς το μήνυμα διαδιδόταν από στόμα σε στόμα, έτσι που κανένας δεν κοιμήθηκε εκείνη τη νύχτα, και δεν έκλαιγαν μόνο για τους νεκρούς τους, αλλά και για τη δική τους μοίρα...” (Ξεν., *Έλληνικά* II, II, 2). Με το τέλος του

Πελοποννησιακού πολέμου (404 π.Χ.), η Αθήνα στερήθηκε τη δυνατότητα της χερσαίας και θαλάσσιας προστασίας της, όταν ο Λύσανδρος, ο Λακεδαιμόνιος ναύαρχος, αγκυροβόλησε έξω από τον Πειραιά και απέκλεισε τον ανεφοδιασμό της Αθήνας. Μεταξύ των όρων συνθηκολόγησης ήταν η καταστροφή των Μακρών Τειχών και η παράδοση του μεγαλύτερου μέρους του αθηναϊκού στόλου. Τότε κατεδαφίστηκε το τείχος στην περιοχή των *Αστικών Πυλών*, ενώ ο Λύσανδρος έπαιρνε μαζί του στη Σπάρτη ως λαμπρά τρόπαια της νίκης του τα ακρόπρωρα των πλοίων που είχε αιχμαλωτίσει και τα πολεμικά πλοία του Πειραιά εκτός από δώδεκα (Ξεν., *Ἑλληνικά* II, III, 6). Ωστόσο, το χειρότερο για τον Πειραιά ήταν η εκποίηση, από τους Τριάκοντα τυράννους, του οικοδομικού υλικού των νεωσοίκων έναντι τριών ταλάντων, ενώ η κατασκευή τους, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ρήτορα Ισοκράτη, είχε κοστίσει 3000 τάλαντα. Αλλά και στην αποκατάσταση της δημοκρατίας ο Πειραιάς είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, γιατί εκεί υπήρχαν περισσότεροι δημοκρατικοί απ' ό,τι στην Αθήνα (Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 5, 3). Για τον λόγο αυτό ο Θρασύβουλος επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στο επίνειο της Αθήνας και κατέλαβε την ακρόπολη της Μουνιχίας, με σκοπό να αποκαταστήσει τη δημοκρατία (Hornblower S. 2005, 378, 397-98). Πολύ γρήγορα, λόγω των μεταβολών στο διεθνές σκηνικό της εποχής, με χρηματοδότηση των Περσών, ο Αθηναίος στρατηγός Κόνων οχύρωσε εκ νέου με ισχυρά τείχη τον Πειραιά, το 394 π.Χ. (32). Κατάλοιπα αυτών των τειχών σήμερα είναι ιδιαίτερα ορατά στην πειραιϊκή Ακτή (33) (Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2000, 49).

Ο 4ος αι. π.Χ. ήταν εποχή νέας οικονομικής άνθησης για τον Πειραιά. Το ενδιαφέρον της Αθήνας φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερο, όπως αποδεικνύει η ανάθεση σε έναν από τους στρατηγούς τις διακριτές αρμοδιότητες της ευθύνης του Πειραιά (Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 61, 1). Την εποχή αυτή αυξήθηκε ο αριθμός των μετοίκων, οι οποίοι κατά έναν υπολογισμό έφθασαν τα τρία τέταρτα του πληθυσμού της πόλης (Πανάγος Χ. Θ. 1995², 85), και αφετέρου από την κατασκευή νέων νεωσοίκων στους πειραιϊκούς λιμένες, οι οποίοι ανέρχονταν στον αριθμό των 372. Συγκεκριμένα, υπήρχαν 196 στη Ζέα, 82 στη Μουνιχία και 94 στον κεντρικό λιμένα του Κανθάρου (34) (Παπαχατζής 1974, 106-7· Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, 30).

Αδιάψευστος μάρτυρας της μεγάλης ακμής αποτελεί η οικοδόμηση της *Σκευοθήκης* από τον Φίλωνα, σπουδαίο αρχιτέκτονα εκείνης της εποχής (35). Ο Φίλωνας, ο οποίος ήταν γνωστός κυρίως από την κατασκευή της πρόστασης του Τελεστηρίου της Ελευσίνας, ανέλαβε την οικοδόμηση μιας μεγάλης στοάς-αποθήκης πλησίον του πολεμικού λιμένος της Ζέας. Η επιμήκης αυτή στοά (μήκους 138μ.), η οποία άρχισε να κατασκευάζεται περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (347/6 π.Χ.) και αποπερατώθηκε μετά από μια εικοσιπενταετία (323/2 π.Χ.), χρησίμευε για τη φύλαξη των κινητών εξαρτημάτων των τριήρων, όπως των ιστίων, των σκοινιών, των κάβων (Παπαχατζής 1974, 107-10· Hoerfner W. 2005, 229). Η Σκευοθήκη ήταν γνωστή από τις μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων (Steinhauer G. 1996, 471) και από μαρμάρινη επιγραφή, που παρουσίαζε με ιδιαίτερες λεπτομέρειες τη διάρθρωσή της (IG II² 1668). Σε ενενήντα οκτώ στίχους η επιγραφή, που βρέθηκε το 1882, έδινε τη δυνατότητα της πλήρους αναπαράστασης του οικοδομήματος. Σωστικές ανασκαφές, που έγιναν το 1988-89 ανάμεσα στις οδούς Κουντουριώτου και Υψηλάντου, συνέβαλαν στην τυχαία ανακάλυψη της εισόδου της Σκευοθήκης (36).

Στα χρόνια της Μακεδονικής κυριαρχίας, η Μουνιχία αποτέλεσε έδρα μακεδονικής φρουράς, προπύργιο ελέγχου των τριών λιμανιών και όλου του Σαρωνικού. Από τον 3ο αι. π.Χ. ο Πειραιάς περιήλθε βαθμιαία σε οικονομικό μααρασμό, λόγω της μείωσης του εμπορικού ενδιαφέροντος του λιμανιού του. Ο σκληρός ανταγωνισμός των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου μετέφερε το πολιτικό και οικονομικό ενδιαφέρον στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου και στις ακτές της βορειανατολικής Αφρικής. Η εμπορική δραστηριότητα συρρικνώθηκε, έως την ολοκληρωτική καταστροφή του Πειραιά, που συνέβη οριστικά με την επέκταση των Ρωμαίων, κατά τον Μιθριδατικό πόλεμο (88-86 π.Χ.).

Στη διάρκεια αυτού του πολέμου διεξήχθησαν στον Πειραιά σκληρές μάχες, όπου οι δύο αντίπαλες πλευρές, εκείνη των υπερασπιστών και εκείνη των ρωμαϊκών στρατευμάτων, υπό τον Σύλλα, αναμετρήθηκαν με σθένος, εφαρμόζοντας ποικίλες πολεμικές τεχνικές (37) (Άππιανός, *Ρωμαϊκά* Ε, 30· επίσης Habicht Chr. 1998, 396 κ.εξ.). Τότε, ο Σύλλας για να πολιορκήσει τον Πειραιά, κατασκεύασε πολιορκητικές μηχανές αποψιλώνοντας τα άλση της Ακαδημίας και του Λυκείου. Πολλές όμως από

τις μηχανές του κάηκαν από τους πολιορκημένους. Ο Σύλλας συνέχισε την πολιορκία του Πειραιά, μέχρι που οι πολιορκημένοι λύγισαν από την πείνα. Τα δημόσια κτίρια, ανάμεσα τους οι νεώσοικοι και η Σκευοθήκη του Φίλωνος, παραδόθηκαν στη φωτιά.

Η Αθήνα και το επίνειό της πλήρωσαν ακριβά τη συμμαχία με τον βασιλιά του Πόντου. Οι θησαυροί από νομίσματα και έργα τέχνης, που θάφτηκαν από τους πολιορκημένους και δεν ξεθάφτηκαν ποτέ, αλλά ήρθαν στο φως από τις ανασκαφές, αποδεικνύουν το μέγεθος της απειλής, την απόγνωση και την ανασφάλεια των αμυνομένων. Ένα τέτοιο εντυπωσιακό εύρημα ήρθε στο φως τυχαία, το 1959, από δημόσια έργα στην οδό Βασιλέως Γεωργίου, προερχόμενο από μία αποθήκη, που κάηκε από τους Ρωμαίους του Σύλλα. Ορειχάλκινα αγάλματα, τα περισσότερα υπερμεγέθη· εξαιρετα έργα της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής σήμερα κοσμούν το Μουσείο του Πειραιά και αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες του κύκνειου άσματος της πόλης (38-42) (Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, 164-225).

Ο Πειραιάς είχε σύντομο ιστορικό βίο, άμεσα συνδεδεμένο με τη λαμπρή ιστορική πορεία της Αθήνας, στην οποία εν πολλοίς συνέβαλε. Η Αθήνα, χωρίς τον Πειραιά και τα λιμάνια του, δεν θα κυριαρχούσε οικονομικά και πολιτικά για μισό αιώνα στον Ελληνικό Κόσμο (43).

Στον Πειραιά συγκεντρώθηκαν φτωχοί Αθηναίοι πολίτες, οι οποίοι έβρισκαν εργασία ως πληρώματα του στόλου και είχαν συμφέρον να διατηρηθεί η ναυτική υπεροπλία της Αθήνας και το δημοκρατικό πολίτευμα. Εγκαταστάθηκαν επίσης Έλληνες από άλλες πόλεις, έφεραν τις επιχειρήσεις τους πλούσιοι μέτοικοι ακόμα και ξένοι με διαφορετικές νοοτροπίες. Ο συγχρωτισμός ανθρώπων με ποικίλες παραδόσεις, αλλά με κύρια επιδίωξη το κοινό συμφέρον, δημιούργησε έντονη πολιτική συνείδηση. Ακόμη και ο πολεοδομικός σχεδιασμός του Πειραιά συνηγορεί στην ιδέα της ισοπολιτείας. Οι κατοικίες ήταν πανομοιότυπες απόδειξη ότι και οι πλουσιότεροι πολίτες δεν επιδίωκαν τουλάχιστον στο πλαίσιο του Πειραιά την προβολή. Η αριστοκρατία της γης και του πλούτου αναγκαζόταν να υποχωρήσει έναντι μιας κοινωνίας, όπου ο πολίτης είχε ενεργό μέρος στη ζωή της πόλης. Ο θεσμός της κοινωνίας των πολιτών έβρισκε την πραγμάτωσή του κατεξοχήν στο

επίγειο της Αθήνας. Δεν θα ήταν υπερβολή εάν υποστηρίζαμε πως στον Πειραιά η συνεργασία πολιτών μετοίκων και ξένων δημιούργησε ανάλογες προϋποθέσεις με αυτές της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας.

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες (Η βιβλιογραφία είναι ενδεικτική για την κάλυψη των αναγκών της εισήγησης)

Azoulay V. 2015, *Περικλής. Η Αθηναϊκή δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, μτφρ. Δ. Δημακόπουλος, Πόλις, Αθήνα

Camp J. 2004, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, μτφρ. Μ. Κλεώπα, ΜΙΕΤ, Αθήνα

Camp J. 2009, *Οι αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής*, μτφρ. Μ. Κλεώπα, ΜΙΕΤ, Αθήνα

Goiran J.-Ph., Pavlopoulos K., Fouache E., Triantaphyllou M., Etienne R. 2011, *Piraeus, the ancient island of Athens: Evidence from Holocene sediments and historical archives*, Geological Society of America

Habicht Chr. 1998, *Ελληνιστική Αθήνα*, μτφρ. Γ. Κοίλης, Οδυσσέας, Αθήνα

Hall E. 2016, *Αρχαίοι Έλληνες*, μτφρ. Ου. Τουτουντζή, Διόπτρα, Αθήνα

Hoerfner W. 2004, “Η πολεοδομία της Κλασικής περιόδου” στο Λαγόπουλος Αλ. (επιμ.) 2004, *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Ερμής – Περιοδικό “Αρχαιολογία & Τέχνες”, Αθήνα, 205-215

Hoerfner W. 2005, “Η εποχή των Ελλήνων” στο Hoerfner W. (επιμ.) 2005, *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. - 500 μ.Χ.*, μτφρ. Ηλ. Τσιριγκάκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη

Hornblower S. 2005, *Ο Ελληνικός Κόσμος 479-323 π.Χ.*, μτφρ. Ε. Πέππα, Οδυσσέας, Αθήνα

Kagan D. 2004, *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, μτφρ. Ο. Παπακόστα, Ωκεανίδα, Αθήνα

Λαμπρινουδάκης Β. Κ. 1986, *Οικοδομικά προγράμματα στην Αθήνα από το 479 έως το 431 π.Χ.*, Καρδαμίτσα, Αθήνα

Μαϊστρέλλης Σ. 2010, *Ο Πειραιάς στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Ιωνίδειος

Σχολή Πειραιά, Πειραιάς

Μαστραπός Α. 2011, “Η τοπογραφία της Αθήνας στο έργο του Αριστοφάνη” στο Παππάς Θ., Μαρκαντωνάτος Ανδ., *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα, 592-630

Osborne R. 2000, *Η γένεση της Ελλάδας 1200-497 π.Χ.*, μτφρ. Τ. Σιέτη, Οδυσσέας, Αθήνα

Πανάγος Χ. Θ. 1995², *Ο Πειραιεύς. Οικονομική και κοινωνική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, Εμπορικό & Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, Αθήνα

Παπαχατζής Ν. 1974, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα

Σακελλαρίου Μ. Β. 2000², *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, ΠΕΚ, Ηράκλειο

Steinhauer G. 1996, “La découverte de l' arsenal de Philon” στο *Τροπός IV*, Αθήνα, 471-80

Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2000, “Αρχαίος Πειραιάς: Η πόλη του Θεμιστοκλή και του Ιππόδαμου” στο Σταϊνχάουερ Γ. Α., Μαλικούτη Μ. Γ. Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς. Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*, Αθήνα, 9-123

Σταϊνχάουερ Γ. Α. 2001, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*, Ολκός – Ίδρυμα Λάτση, Αθήνα